

بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی در رابطه با ارزش‌های اسلامی - ایرانی

دکتر ایراندخت فیاض^۱

عضو هیأت علمی دانشگاه شیراز

تاریخ پذیرش: ۸۶/۱۱/۱۰

تاریخ دریافت: ۸۶/۹/۲۰

چکیده

این مقاله، به بررسی جامع و با هم‌نگر و فراتحلیلی دستاوردهای تحقیقات انجام شده در کشور در رابطه با محتوای کتاب‌های درسی در رابطه با ارزش‌های اسلامی - ایرانی پرداخته و سعی دارد به سئوالات زیر پاسخ دهد:

۱- تا چه میزان در تدوین محتوای کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی، ادبیات فارسی، تعلیمات

دینی به ارزش‌های اسلامی و ایرانی عنایت شده است؟

- ۲- آیا ارزش‌های مطرح در کتاب‌های درسی مزبور در مقاطع ابتدایی و راهنمایی متناسب با سطح توان ذهنی دانش‌آموزان است؟
- ۳- اشکالات احتمالی تنظیم محتوای کتاب‌های درسی فوق، در رابطه با آشناسازی دانش‌آموزان با ارزش‌های اسلامی و ایرانی چیست؟
- ۴- چه راهکارهایی می‌توان در جهت بهینه‌سازی محتوای کتاب‌های درسی در راستای هدف فوق ارائه نمود؟
- روش انجام پژوهش حاضر اسنادی یا پیمایشی می‌باشد. از این رو، تعداد ۳۸ عنوان تحقیق و ۷ سند را مورد استفاده قرار داده است. نتایج پژوهش حاضر به طور کلی نشان می‌دهد که، کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی و راهنمایی در راستای آشناسازی دانش‌آموزان با ارزش‌های اسلامی و ایرانی هم از نظر کمیت مفاهیم درج شده در کتاب‌های درسی و هم از نظر کیفیت ارائه مفاهیم، نیازمند بازبینی و اصلاح می‌باشد.

واژگان کلیدی: کتاب درسی، محتوا، برنامه درسی، ارزش‌های اسلامی، ارزش‌های ایرانی

مقدمه

موضوع تعلیم و تربیت از دیرباز مورد توجه بوده و در تمام زمان‌ها در زندگی انسان از اهمیت والایی برخوردار بوده است و به صورت رسمی و غیررسمی، جریان داشته و از زمان‌های دور، نهاد آموزش و پرورش، به عنوان رکن اصلی و رسمی تعلیم و تربیت مورد توجه بوده است. نهاد آموزش و پرورش در مقایسه با سایر نهادهای اجتماعی از ارکان مهم توسعه اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، اقتصادی، سیاسی و... تلقی می‌گردید و این مهم، در هزاره دوم میلادی در اوج تکانه‌های حیرت‌انگیز و جهش‌های پی‌در پی تغییر و تطور شتاب‌آمیز سیاسی و اجتماعی جلوه عینی‌تری پیدا نمود. به همین دلیل، ملت‌ها با فراست نیک دریافتند که نظام آموزش و پرورش قریب به احتمال وافر مناسب‌ترین وسیله جهت توسعه اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، اقتصادی و سیاسی و... محسوب می‌گردد.

با توجه به همین نگرش مهم و اساسی، مؤلفان و برنامه‌ریزان درسی و دست‌اندرکاران تدوین کتاب‌های درسی برای تربیت بهینه فراگیران اهدافی را در تدوین محتوا مد نظر قرار دادند؛ زیرا کتاب‌های درسی در نظام آموزشی کشور در حکم ابزارهای اصلی و به عنوان مهم‌ترین فرایند برنامه‌ریزی درسی قلمداد می‌شوند که در همه نظام‌های آموزشی جهان نیز جایگاه ویژه‌ای دارند. کتاب‌های درسی در واقع، مهم‌ترین منابعی هستند که در اختیار عناصر برنامه درسی و معلمان مدارس قرار می‌گیرند و تمامی فعالیت‌های معلم نیز در قالب محتوای کتاب با انگیزه ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار فراگیران وحدت می‌یابند. از طریق کتاب درسی

است که، مجموعه گسترده‌ای از دانش‌ها، مهارت‌ها، نگرش‌ها و ارزش‌هایی که در آرمان‌ها و اهداف یک نظام آموزشی تعقیب می‌شود، در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌گیرد.

نقش کتاب درسی به عنوان مهم‌ترین ابزار آموزشی از دیرباز مورد توجه بوده و همواره از سوی مربیان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت، به ویژه برنامه‌ریزان درسی فعالیت‌های مستمر و گسترده‌ای در جهت بهبود کمی و کیفی و استفاده بهتر از این ماده آموزشی به عمل آمده است. هنوز در دنیای کنونی، کتاب درسی جزء لاینفک فرایند یاددهی-یادگیری به حساب می‌آید. کتاب درسی در کشور ایران تنها منبع آموزشی (متمرکز) مورد استفاده معلم و شاگرد می‌باشد و در برنامه‌ریزی درسی، کتاب به عنوان منبع آموزشی، محتوای اصلی آموزش را شکل می‌دهد و محتوا در کنار اهداف، روش‌ها و ارزشیابی ارکان اصلی برنامه‌ریزی را تشکیل می‌دهند (موسی‌پور، ۱۳۷۲).

اما آنچه می‌بایست مورد توجه بیشتر کارشناسان فن، اصحاب اندیشه و خصوصاً خردورزان حوزه برنامه‌ریزی درسی قرار گیرد این است که، آموزش و پرورش چگونه و با چه رویکردهای مناسب و رهیافت‌های شایسته‌ای قادر خواهد بود، این نقش را ایفا نماید؟ به عبارت دیگر، ساز و کارهای اساسی و فرآیند علمی و عملی سیستم آموزشی در دستیابی به هدف انتقال و نهادینه سازی ارزش‌های اسلامی-ایرانی چیست؟ چگونه کتاب‌های درسی در این زمینه می‌توانند ایفای نقش نمایند و در عین حال، هم واجد محتوای غنی و مبتنی بر اصول و یافته‌های علمی باشند و هم ضمن ایجاد تعادل میان عناصر برنامه درسی، پاسخگوی نیازهای

۱۵ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

رو به تزیید و در حال تطور جامعه و فراگیران باشند. علاوه بر آن، این ارزش‌ها را متناسب با ماهیت یادگیرنده و ویژگی‌های وی توسعه داده و نهادینه‌سازی نماید؟

بدین منظور، در پژوهش حاضر سعی شده است به بررسی فراتحلیل محتوای کتاب‌های (تعلیمات اجتماعی، تعلیمات دینی و ادبیات فارسی) مقطع ابتدایی و راهنمایی از جهت بررسی وضعیت کمی و کیفی انتقال و نهادینه‌سازی ارزش‌های اسلامی-ایرانی پرداخته شود. ضرورت چنین پژوهشی از آن‌جا ناشی می‌گردد که هر جامعه‌ای در جهت بسط و اشاعه و نهادینه‌سازی ارزش‌های مذهبی و ملی خویش ابزارها و امکاناتی را در اختیار دارد و با توجه به توان کمی امکانات و کیفیت ابزارها، توانمندی خویش را در دستیابی به اهداف مورد نظر، ارزیابی نموده و احتمال توفیق و تحقق اهداف را آینده‌نگری می‌نماید. در جامعه اسلامی ایران نیز یکی از ابزارهای فرهنگ‌سازی، نهاد آموزش و پرورش است، هر چند تأثیرگذاری سیستمی و هماهنگ سایر نهادها از جمله نهاد خانواده، رسانه‌های جمعی، صدا و سیما، مطبوعات و غیره در تسهیل حرکت آموزش و پرورش مورد غفلت واقع نشده است. اما نهاد آموزش و پرورش اولاً، به لحاظ ارتباط مستقیم و تنگاتنگ با فراگیران و ثانیاً، از جهت شرایط سنی و شخصیت انعطاف‌پذیر و در حال شکل‌گیری و تأثیرپذیری فوق‌العاده فراگیران در انشاء و نهادینه‌سازی و بسط ارزش‌های اسلامی و ایرانی در راستای هدف کلی فرهنگ‌سازی جامعه از جایگاه والایی برخوردار است. آگاهی از ظرفیت، امکانات و توانمندی ابزارهای فرهنگ‌سازی، دست‌اندرکاران و طراحان فرهنگ جامعه را جهت آسیب‌شناسی و حرکت اصلاح‌گرایانه فرهنگی مدد می‌رساند.

ضرورت و اهمیت موضوع

اقتضانات زمانی قرن بیست و یکم و تشدید ارتباطات و جهانی شدن فرهنگ‌ها از طریق شبکه اطلاع‌رسانی جهانی (اینترنت و ماهواره) و متناظر با آن، منتفی نبودن احتمال درهم‌آمیزی ارزش‌های بیگانه با ارزش‌های اسلامی، نظام تعلیم و تربیت کشور را با چالش مواجه نموده و مقابله با ارزش‌های غیراسلامی و خطر بی‌هویتی فرهنگی را ضرورت بخشیده و مسئولیت خطیرتر و حساسیت بیش‌تری برای همه نهادهای اجتماعی دست اندرکار فرهنگ‌سازی کشور و از جمله نهاد مهم آموزش و پرورش فراهم آورده است. نظام تعلیم و تربیت کشور در ایفای نقش مهم تربیتی خویش از برگ‌های برنده ویژه‌ای برخوردار است. هر چند احتمال چنین فرصتی برای سایر نهادها و دستگاه‌های اجتماعی منتفی نیست، اما بسیار اندک است. از این رو، می‌توان به شرایط و مقتضیات سنی فراگیران اشاره کرد که عموماً واجد فطرتی پاک و ذهنی بی‌آلایش بوده و این خصوصیت رسوخ به ذهن و فکر و روح در حال شکل‌گیری آن‌ها در جهت نهاده‌سازی ارزش‌های اسلامی را قرین توفیق مضاعف خواهد ساخت. از سوی دیگر، به دلیل آن‌که ابزارهای انتقال فرهنگ و ارزش‌های اسلامی - ایرانی و منابع آموزشی، یعنی کتاب‌های درسی، در نظام تعلیم و تربیت جاری کشور به شکل متمرکز تحت نظارت سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، برای سراسر کشور طراحی و تدوین می‌گردد و بسیاری از فراگیران از این کتاب‌ها استفاده می‌نمایند، حساسیت و دقت فوق‌العاده‌ای در تدوین محتوای کتاب‌های درسی و بررسی و تحلیل ابعاد گوناگون آن و توجه جدی به اصلاح

۱۷ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

بهینه‌سازی آن در جهت انشاء، ارتقاء و تحکیم ارزش‌های اسلامی- ایرانی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

محدودیت‌ها

پژوهش حاضر از نوع بررسی فراتحلیلی بوده و خود به پژوهش جداگانه‌ای معطوف نیست، بلکه با بررسی تحقیقات انجام شده در زمینه موضوع، و با جمع‌بندی نتایج به آسیب‌شناسی وضعیت موجود کتاب‌های درسی تعلیمات دینی، تعلیمات اجتماعی و ادبیات فارسی مقطع ابتدایی و راهنمایی در زمینه ارزش‌های اسلامی و ایرانی پرداخته است. بنا به ضرورت، بسیاری از تحقیقات انجام شده در زمینه بررسی محتوای کتاب‌های فوق در طول یک دهه مورد مطالعه قرار گرفته است. گرچه تحقیقات به عمل آمده در مورد کتاب‌های درسی بطور نسبی زیاد است و این پژوهش‌ها در دهه‌های اخیر نیز در حال افزایش است. اما همه پژوهش‌ها در تحقیق حاضر به دلایل زیر مورد استناد قرار نگرفته است:

- ۱- تقدم و تأخر زمانی؛
- ۲- پایین بودن کیفیت روش‌شناسی برخی از پژوهش‌ها و یا محدودیت آن‌ها به یک منطقه جغرافیایی خاص؛
- ۳- تعویض مرتب کتاب‌های درسی و دگرگونی در محتوای این کتاب‌ها، تا امکان قضاوت قریب به واقع بیشتر فراهم گردد.

تعریف عملیاتی متغیرها

ارزش‌های اسلامی: منظور از ارزش‌های اسلامی، ارزش‌هایی است که از متن دین (کتاب و سنت) اخذ شده باشد. این ارزش‌ها در مجموعه حاضر درسه مقوله دسته‌بندی شده است:

۱- اصول عقاید؛

۲- اخلاق؛

۳- احکام و آداب اسلامی؛

از متن اهداف ترسیم شده برای هر درس توسط سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی و اهداف مصوب توسط شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۷۹) و اهداف کلی تعلیم و تربیت اسلامی مطرح در طرح تغییر کلیات نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۷) استخراج شده است.

ارزش‌های ایرانی: منظور از ارزش‌های ایرانی، ارزش‌هایی است که برخاسته از آداب و رسوم فرهنگی یک جامعه است و از متن ادبیات و تاریخ آن ملت برخاسته و از نسلی به نسل بعد منتقل می‌گردد. همچون "علاقه‌مندی به وطن و نمادهای آن چون پرچم، سرود ملی و آشنایی با شخصیت‌ها و مشاهیر مهم علمی، ادبی و مذهبی ایران". این ارزش‌ها نیز از لابه‌لای اهداف مصوب برای هر درس توسط سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش و اهداف مصوب توسط شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۷۹) و اهداف کلی تعلیم و تربیت اسلامی مطرح در طرح کلیات نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران مصوب شورای تغییر بنیادی نظام آموزش و پرورش (۱۳۶۷) استخراج شده است.

کتاب درسی: کتابی است که موضوعات معینی از مطالعه را در حوزه معرفت‌شناسی خاص شامل می‌شود و به‌طور منظم تهیه شده و برای سطح خاصی از آموزش به‌کار می‌رود و مانند

۱۹ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

یک منبع اصلی درباره مطالعه یک موضوع در رشته معین مورد استفاده قرار می‌گیرد. (شعاری‌نژاد، ۱۳۶۴).

محتوا: به دانش، اطلاعات، مهارت‌ها و ارزش‌هایی اطلاق می‌شود که به منظور تحقق هدف‌های مورد نظر می‌بایست یادگیرندگان، آن‌ها را بیاموزند. در پژوهش حاضر، محتوا شامل متن و تصاویر کتاب درسی می‌باشد.

تحلیل محتوا: یک روش پژوهشی منظم برای توصیف عینی و کمی محتوای کتاب‌ها و متون برنامه درسی و یا مقایسه پیام‌ها و ساختار محتوا با اهداف برنامه درسی است (یار محمدی، ۱۳۷۱، ص ۱۶۱).
فرا تحلیل: بررسی تحلیلی، نتایج پژوهش‌هایی است که بصورت تحلیل محتوا در خصوص محتوای کتاب‌های مذکور در ایران انجام شده است.

بررسی فرا تحلیلی تحقیقات انجام شده

پژوهش حاضر در پی بررسی محتوای کتاب‌های درسی در رابطه با فرهنگ اسلامی و ایرانی به عنوان بخشی از فرهنگ عمومی یا ملی در حین عنایت به عدم انفکاک و توجه به درهم‌آمیزی فرهنگ ایرانی و اسلامی و تأثیرپذیری فرهنگ ایرانی از فرهنگ دینی است؛ زیرا فرهنگ ملی متأثر از تعالیم دینی است. از این رو، فرهنگ ملی می‌بایست با نگاه دینی مورد بررسی و نقادی قرار گیرد؛ با این استدلال که هر امر کهنه و بلند دامنه‌ای که در تاریخ و ادبیات یک ملت نهادینه شده باشد، صرفاً به دلیل بلند دامنه بودن، مقدس و محترم و مورد تأیید نیست، همان‌طور که هر ارزش نوینی الزاماً نامطلوب نخواهد بود. به همین دلیل، در پژوهش

حاضر سعی شده است فرهنگ دینی و ایرانی در حین درهم آمیزی به طور مجزا در محتوای کتاب‌های درسی مورد بررسی و نقادی قرار گیرد تا معین گردد؛ چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی، انتقال ارزش‌های اسلامی و ایرانی مورد توجه دست‌اندرکاران طراحی محتوای درسی قرار گرفته است.

کل تحقیقات مورد استفاده در مورد ارزش‌های اسلامی - ایرانی

کتاب	تعلیمات دینی ابتدایی و راهنمایی	تعلیمات اجتماعی ابتدایی و راهنمایی	فارسی ابتدایی و راهنمایی	کل
فراوانی	۲۵	۸	۱۱	۴۴
درصد	۵۶/۸٪	۱۸/۲٪	۲۵٪	۱۰۰٪

کمیت ارزش‌های اسلامی به کاررفته در کتاب‌های ابتدایی و راهنمایی

تحقیقات بررسی شده	تعلیمات اجتماعی		تعلیمات دینی		ادبیات فارسی
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
کافی بودن ارزش‌ها	۳	۳۷/۵٪	۱۹	۷۶٪	۴
ناکافی بودن ارزش‌ها	۵	۶۲/۵٪	۶	۲۴٪	۷
تعداد کل	۸	۱۰۰٪	۲۵	۱۰۰٪	۱۱

نتایج جدول فوق نشان می‌دهد، ۶۲/۵٪ درصد تحقیقات انجام شده در مورد کتاب‌های

تعلیمات اجتماعی ناظر بر ناکافی بودن ارزش‌های اسلامی در این کتاب‌ها است و فقط ۳۷/۵٪

بیان نموده‌اند که مصادیق ارزش‌های اسلامی در حد کفایت یعنی متناظر با اهداف درج شده در

سند برنامه درسی در این کتاب‌ها آمده است. در مورد کتاب‌های تعلیمات دینی ۷۶٪

پژوهش‌های انجام شده اذعان نموده‌اند که مصادیق ارزش‌های اسلامی در حد کفایت در

۲۱ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

کتاب‌های دینی درج شده است. تنها ۲۴٪ تحقیقات با کفایت کمی ارزش‌های اسلامی در کتاب‌های دینی مخالفت نموده‌اند. اما در مورد کتاب‌های ادبیات فارسی ۶۳/۶٪ تحقیقات بیان نموده‌اند که، مصادیق ارزش‌های اسلامی به حد کفایت در کتاب‌های ادبیات فارسی ارائه نشده است.

نتایج تحقیقات بررسی شده در مورد کمیت ارزش‌های ایرانی یا ملی در کتاب‌های درسی

تحقیقات بررسی شده	تعلیمات اجتماعی		تعلیمات دینی		ادبیات ارس	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
کافی بودن ارزش‌ها	۳	۳۳/۳٪	۲	۱۴/۳٪	۲	۲۵٪
ناکافی بودن ارزش‌ها	۶	۶۶/۷٪	۱۲	۸۵/۷٪	۶	۷۵٪
تعداد کل	۹	۱۰۰٪	۱۴	۱۰۰٪	۸	۱۰۰٪

نتایج جدول فوق در مورد کتاب‌های تعلیمات اجتماعی نشان می‌دهد که ۶۶/۷٪ تحقیقات دال بر عدم ارائه کافی ارزش‌های ایرانی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی است.

در مورد کتاب‌های تعلیمات دینی نیز ۸۵/۷٪ پژوهش‌ها حاکی از آن است که، ارزش‌های ایرانی به حد کفایت در کتاب‌های تعلیمات دینی ارائه نشده است. تنها ۱۴/۳٪ پژوهش‌ها اذعان نموده‌اند که ارزش‌های ایرانی در کتاب‌های تعلیمات دینی از کفایت لازم برخوردارند.

بررسی کتاب‌های فارسی نیز نشان می‌دهد که، کتاب‌های فارسی در حد کمی دانش‌آموزان را با ارزش‌های اسلامی- ایرانی آشنا می‌سازد. چنان‌که جدول فوق نشان می‌دهد، ۷۵٪ از تحقیقات انجام شده نشان داده است که، ارزش‌های ایرانی به حد کفایت در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی ارائه نشده است. به عنوان مثال، برخی پژوهش‌ها (محمودی، ۱۳۷۹؛ قاسم‌پورمقدم، ۱۳۷۴؛ کرمی، ۱۳۷۶؛ گروه ارزش‌یابی و تحقیق و هماهنگی دوره راهنمایی، ۱۳۷۶؛ سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی، ۱۳۷۸؛ دفتر پژوهش و برنامه‌ریزی فرهنگی، ۱۳۶۳) نتایج حاصله را تأیید می‌کنند.

میزان انطباق محتوای درسی با اهداف مطروحه برای آن

تحقیقات بررسی شده		تعلیمات اجتماعی		تعلیمات دینی		ادبیات فارسی	
فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۴	۵۷/۱٪	۹	۸۱/۸٪	۲	۳۳/۳٪	۲	۳۳/۳٪
۳	۴۲/۹٪	۲	۱۸/۲٪	۴	۶۶/۷٪	۴	۶۶/۷٪
۷	۱۰۰٪	۱۱	۱۰۰٪	۶	۱۰۰٪	۶	۱۰۰٪

نتایج جدول فوق در مورد کتاب‌های تعلیمات اجتماعی نشان می‌دهد که، نتایج یک دستی در مورد میزان انطباق محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی با اهداف مصوب برای این درس وجود ندارد. ۵۷/۱٪ پژوهش‌های انجام شده نشان داده اند که، انطباق متوسطی بین اهداف و محتوای کتاب‌ها وجود دارد، و ۴۲/۹٪ نیز حکایت از عدم انطباق دارد. اما در مورد کتاب‌های تعلیمات دینی نتایج کاملاً متفاوت است: ۸۱/۸٪ پژوهش‌ها نشان داده اند که، انطباق متوسط بین اهداف و محتوای این دروس وجود دارد. در مورد کتاب‌های ادبیات فارسی نتایج ۶۶/۷٪ از تحقیقات، حکایت از عدم انطباق بین اهداف و محتوای درس دارد.

نتایج تحقیقات بررسی شده در مورد میزان تناسب محتوای کتاب‌ها با سطح توان ذهنی دانش‌آموز

میزان تناسب	دینی ابتدایی		اجتماعی ابتدایی		اجتماعی راهنمایی		فارسی ابتدایی		فارسی راهنمایی	
	فراوانی	رصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
متوسط	۱	۱۱/۱٪	۹	۹۰٪	۱	۱۶/۷٪	۳	۳۷/۵٪	۳	۳۷/۵٪
عدم تناسب	۸	۸۸٪	۱	۱۰٪	۵	۸۳/۳٪	۵	۶۲/۵٪	۵	۶۲/۵٪
تعداد کل	۹	۱۰۰٪	۱۰	۱۰۰٪	۶	۱۰۰٪	۸	۱۰۰٪	۸	۱۰۰٪

نتایج جدول فوق نشان می‌دهد که، ۸۸/۹٪ از پژوهش‌های انجام شده حاکی از آن است که، در کتاب‌های دینی ابتدایی بین محتوای ارائه شده در مورد ارزش‌های اسلامی - ایرانی با

۲۳ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

توان ذهنی کودکان همخوانی وجود ندارد، اما در مورد کتاب‌های دینی مقطع راهنمایی نتیجه پژوهش‌ها معکوس می‌باشد؛ بدین معنا که، ۹۰٪ تحقیقات همخوانی بین محتوای کتاب‌ها و سطح توان ذهنی دانش‌آموز را مورد تأیید قرار داده‌اند. در درس تعلیمات اجتماعی در مقطع ابتدایی و راهنمایی نتایج مشابهی بدست آمده است؛ بدین معنا که نتایج پژوهش‌ها نشان داده که محتوای طراحی شده، متناسب با توان ذهنی دانش‌آموز نمی‌باشد (رضا زاده، ۱۳۶۸؛ جوادی، ۱۳۷۶؛ موسی پور، ۱۳۷۰؛ فتحی، ۱۳۷۲؛ محسنی، ۱۳۵۵؛ ملکی، ۱۳۷۳؛ ادیب، ۱۳۷۴؛ عباسپور، ۱۳۷۲؛ جوادی پور، ۱۳۷۴؛ فرنودیان، ۱۳۶۸؛ شرف بیانی، ۱۳۷۴ و محمودی، ۱۳۷۶).

در مورد درس فارسی نتایج نشان می‌دهد که در مقطع ابتدایی بین محتوا و سطح توان ذهنی دانش‌آموز تناسبی وجود ندارد، اما در مقطع راهنمایی این تناسب در حد متوسط وجود دارد. به عنوان مثال، برخی تحقیقات (خادمی، ۱۳۷۰؛ نادری و سیف نراقی، ۱۳۷۱؛ خوبی نژاد، ۱۳۷۵؛ کریمی، ۱۳۷۱؛ ملائکه، ۱۳۷۵؛ رحماندوست، ۱۳۷۷؛ پیری، ۱۳۷۳؛ خادمی، ۱۳۶۷؛ رحماندوست، ۱۳۶۸؛ رحیمی نژاد، ۱۳۷۲؛ فلاح سیادرکار، ۱۳۷۳؛ سعیدی رضوی، ۱۳۷۳؛ رحیمی نژاد، ۱۳۶۷؛ مزاری، ۱۳۷۲؛ موسی پور، ۱۳۷۰؛ کاکوجوباری و طاهری، ۱۳۷۱) نتایج فوق را تأیید می‌کند.

نتایج پژوهش‌ها در مورد کتاب‌های فارسی ابتدایی نشان می‌دهد که با توجه به رشد کودکان این دوره که مرحله عملیات عینی را می‌گذرانند، نسبت مفاهیم عینی به ذهنی کمتر است و این امر کار یادگیری مفاهیم را برای دانش‌آموزان دشوارتر می‌نماید. از سویی، بسیاری از تصاویر و موضوعات، مسائل مبتلا به کودکان این سن نیست (افروز، ۱۳۷۲؛ نعمت پور، ۱۳۷۰).

آسیب شناسی کتاب‌های درسی در رابطه با ارزش‌های اسلامی

عوامل موثر در ارائه کیفی ارزش‌های اسلامی و ایرانی در کتاب‌های ابتدایی و راهنمایی

فارسی		تعلیمات دینی		تعلیمات اجتماعی		کتاب‌ها چگونگی ارائه
مخالف	موافق (متوسط)	مخالف	موافق (متوسط)	مخالف	موافق (متوسط)	
۵	۳	۱	۵	۳	۶	دشوار خسته کننده و انتزاعی
۱	۷	۲	۲	۰	۳	رعایت جنبه های هنری
۲	۵	۵	۳	۳	۶	ارتباط با زندگی واقعی
۳	۴	۵	۴	۲	۱	کمک به درک بهتر مطلب و انتقال مناسب
۱	۶	۲	۱۲	۵	۳	رعایت اصول تنظیم محتوا
۲	۶	۳	۴	۵	۴	جذابیت و گیرایی
۴	۶	۱۳	۴	۶	۳	تناسب محتوا با میراث فرهنگی
۲	۷	۱	۳	۲	۱	تنظیم محتوا از ساده به دشوار

کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی

نتایج جدول فوق نشان می‌دهد که، کتاب‌های تعلیمات اجتماعی برای دانش‌آموز خسته‌کننده بوده و جنبه‌های هنری در تدوین آن مورد توجه جدی قرار نگرفته است و با توان ذهنی محصل همخوان نیست. ارزش‌های ارائه شده در کتاب، به انتقال آن‌ها به زندگی واقعی دانش‌آموز کمک نمی‌کند و با زندگی واقعی آنان و نیز میراث فرهنگی آنان ارتباط و تناسبی ندارد. همچنین محتوای کتاب‌ها از ساده به دشوار تنظیم نشده است. اما در مورد جذابیت

۲۵ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

مطالب و رعایت اصول تنظیم محتوا، نتایج تحقیقات انجام شده همخوانی ندارد. برخی از پژوهش‌ها نشان از جذابیت و رعایت اصول تنظیم محتوا دارد و برخی به عکس.

کتاب‌های درسی تعلیمات دینی

در مورد کتاب‌های تعلیمات دینی نیز نتایج نشان می‌دهد که، کتاب‌های دینی عمدتاً برای دانش‌آموزان خسته کننده بوده و ارتباط با زندگی واقعی آن‌ها ندارد. اما در مورد رعایت جنبه‌های هنری، نتایج تقریباً در دو جهت تائید و عدم تائید بوده است. در مورد کمک مطالب به انتقال ارزش‌ها، نتایج با کمی تفاوت در دو جهت موافق و مخالف مساوی بوده است. در مورد تنظیم محتوا از ساده به دشوار، نتایج تحقیقات نشان داده است که محتوا از ساده به دشوار تنظیم شده است هرچند تعداد پژوهش‌ها اندک بوده است. در مورد تناسب محتوا با میراث فرهنگی، نتایج حاکی از آن است که تناسبی وجود ندارد. اما در مورد اصول تنظیم محتوا، تقریباً غالب تحقیقات تائید کرده‌اند که، اصول تنظیم محتوا در تدوین این کتاب‌ها رعایت شده است.

کتاب‌های درسی ادبیات فارسی

نتایج تحقیقات بررسی شده نشان می‌دهد که، کتاب‌های ادبیات فارسی بر خلاف کتاب‌های تعلیمات اجتماعی و تعلیمات دینی برای دانش‌آموز خسته کننده نبوده، جنبه‌های هنری در حد متوسط در تدوین این کتاب‌ها رعایت شده، تا حد متوسط با زندگی واقعی دانش‌آموز ارتباط

دارد و از جذابیت متوسطی برخوردار است. اصول تدوین محتوا، در حد متوسط رعایت شده، محتوا تا حدودی با میراث فرهنگی ارتباط دارد و از ساده به دشوار تنظیم شده است. اما در مورد جذابیت و کمک به انتقال ارزش‌ها، نتایج ناهمخوان است؛ تقریباً بطور مساوی برخی از پژوهش‌ها موافق و برخی مخالف بوده است.

آسیب شناسی محتوای کتاب‌های درسی در خصوص ارزش‌های ایرانی

فرهنگ، محصول تلاش فکری و عملی همه انسان‌ها در دوران پیشین است که به عنوان میراث گذشتگان به نسل حال به ارث می‌رسد و برای دوام و بقای زندگی، یک امر ضروری و سازنده است. فرهنگ هر ملت مانند شناسنامه‌ای است که مشخصات و ریشه او را نشان می‌دهد. ملتی که میراث فرهنگی خود را به درستی نشناسد، به ظرفی میان تهی می‌ماند که در هر فضا و با هر ماده‌ای پر خواهد گشت. از این رو، انتقال میراث فرهنگی یکی از مهم‌ترین وظایف همه نظام‌های آموزشی است تا از این طریق، زمینه صیانت از ارزش‌های فرهنگی اسلام و پیشینیان را فراهم آورد و حس قدردانی از میراث گذشتگان را در فراگیران برانگیزاند. عدم آشنایی با میراث فرهنگی گذشته باعث ایجاد تضاد بین نسل گذشته و جدید می‌گردد و تا حدی وحدت جامعه را به خطر می‌افکند و ادامه حیات اجتماعی مردم را متزلزل می‌سازد. در انتقال و حفظ میراث فرهنگی، نظام تعلیم و تربیت به علت اقتضانات سنی خاص فراگیران نقش اساسی به‌عهده دارد؛ زیرا این نهاد در این عرصه به بهترین وجه قادر است برای دانش‌آموزان هویت‌سازی کند. تولید و تقویت هویت فرهنگی برای افراد از جمله کارکردهای اساسی نظام تعلیم و

۲۷ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

تربیت است. کودک در محیط مدرسه و فضای تعلیم و تربیت با هویت اصیل ملی و ایرانی خویش آشنا می‌شود و احساس پایدار و منسجمی از "من"، به‌دست می‌آورد. اگر نظام تعلیم و تربیت بتواند این هویت را برای فرد، تولید، تبیین و روشن نماید، جامعه و نسل جوان خویش را در مواجهه با هویت‌های مغایر با هویت اسلامی- ایرانی در عصر جهانی شدن فرهنگ، مصون ناپذیر و مواجه با بحران عظیم نموده است. از این روست که، صاحب‌نظران یکی از کارکردهای اجتماعی آموزش و پرورش را انتقال فرهنگ و جامعه‌پذیری برشمرده‌اند (علاقه‌بند، ۱۳۷۵، ص. ۲). جامعه‌پذیری به معنای آشنا نمودن فراگیران با ارزش‌ها و هنجارها و نگرش‌های اجتماعی است. چنان‌که دورکیم می‌گوید: «آموزش و پرورش فعلیتی است که نسل بالغ، دربارهٔ نسلی که هنوز برای حیات اجتماعی نارس است به جای می‌آورد (علاقه‌بند، ۱۳۸۱، ص. ۱۶۵). در واقع، فرهنگ‌پذیری به عنوان جریانی، که فرد را عمیقاً و از جهات فراوان با فرهنگ جامعه همانند می‌کند (آریانپور، ۱۳۵۲)، به عهده نهاد آموزش و پرورش است. آموزش و پرورش این نقش را به وجوه مختلف ایفا می‌کند: یکی از این وجوه، محتوای تعلیماتی است که در نظام تعلیم و تربیت ارائه می‌شود. برنامه درسی در حکم وسایل مؤثر، باید اهداف، محتوا و روش یاددهی- یادگیری خویش را به گونه‌ای تنظیم کند که میراث فرهنگی خویش را به نسل جدید انتقال دهد؛ زیرا در جوامع امروزی بخش مهمی از وضعیت‌های یادگیری و انتقال فرهنگ و به طور کلی، تکامل اجتماعی و فرهنگی در سازمان ویژه‌ای به نام "مدرسه" متمرکز است.

نظام تعلیم و تربیت کشور در عین حال که، تلاش‌های زیادی می‌کند. می‌بایست بر سرعت تلاش خویش بیفزاید تا در عرصه جهانی شدن فرهنگ، بازنده نباشد. نتایج به دست

آمده از برخی تحقیقات انجام شده در خصوص انتقال ارزش‌های ایرانی، حاکی از آن است که نظام تعلیم و تربیت در این عرصه اهتمام جدی مبذول نداشته است. در تحقیق فلاح سیادرکار (۱۳۷۳)، صفاپور (۱۳۷۴) و فاطمه حجازی (۱۳۷۵) گزارش شده است که، در خصوص ارزش‌های ملی چون هویت ایرانی-فرهنگ ایرانی، ضعف‌های زیادی در کتاب‌های فارسی مقطع ابتدایی به چشم می‌خورد. در این تحقیق آمده است که، "کتاب" اطلاعات ناچیزی در این زمینه به دانش‌آموزان منتقل می‌کند. هر چند در محتوای کتاب‌های درسی به طور پراکنده به برخی از ارزش‌های ایرانی و ملی پرداخته شده، ولی نگاه نظامند و هدفداری بر محتوای پراکنده حاکم نیست. از این رو، توالی عرضی و طولی در محتوای کتاب‌های درسی و اهداف سند برنامه درسی با اهداف مصوب برای هر درس، در خصوص انتقال ارزش‌های ایرانی به چشم نمی‌خورد.

نتایج پژوهش حاضر به طور کلی نشان می‌دهد که، کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی و راهنمایی در راستای آشناسازی دانش‌آموزان با ارزش‌های اسلامی و ایرانی، به بازمینی و اصلاح هم از نظر کمیت مفاهیم درج شده در کتاب‌های درسی و هم از نظر کیفیت ارائه مفاهیم نیازمند است.

جمع بندی و ارائه راهکار

در تدوین محتوای برنامه درسی، آنچه همواره نظر علما و صاحب‌نظران و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت را به خود مشغول داشته، این است که اولاً، دانش‌آموزان چه چیزهایی را باید بیاموزند و یا مدارس چه چیز را باید تدریس نمایند؟ و ثانیاً، محتوای طراحی شده چگونه باید

۲۹ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

آموزش داده شود؟ انتخاب محتوا، همیشه به عنوان یک عنصر مهم برنامه درسی در نظر بوده است. گزینش هدفمند محتوا و رعایت اصول تدوین محتوا در جوامع پیچیده و رو به پیشرفت کنونی از جهات گوناگون امری ضروری است. محتوای برنامه از زوایای مختلف، اعم از نوع مضامین و مفاهیم مورد استفاده، چگونگی سازماندهی، اهمیت و ارزش مطالب، تناسب محتوا با جنبه‌های مختلف رشد یادگیرنده و بالاخره، نوع اثری که بر یادگیرنده می‌گذارد، قابل بحث و اهتمام جدی است.

بررسی محتوای کتاب‌های درسی نشان می‌دهد که، علی‌رغم تلاش‌های وافری که در چند دهه پس از انقلاب اسلامی صورت پذیرفته است، نارسایی‌هایی در انتخاب و سازماندهی محتوای آموزشی وجود دارد. بررسی موشکافه این نارسایی‌ها، با انگیزه بهسازی فرایند تعلیم و تربیت کشور و طراحی مطلوب‌تر محتوای برنامه درسی، منوط به بررسی و توجه به اهداف برنامه درسی است؛ چرا که اهداف برنامه درسی از یک سو، سر در فلسفه تعلیم و تربیت دارد و از سوی دیگر، راهنمای فعالیت‌های تربیتی است، محتوای برنامه را سروسامان بخشیده، پیکان فعالیت تربیتی را معین نموده و پیوستگی و وحدت فعالیت‌های تربیتی را تداوم می‌بخشد. مرحله آغازین و اساسی‌ترین گام، در برنامه‌ریزی درسی، انتخاب هدف‌های برنامه می‌باشد. اهداف تربیتی مستخرج از مبانی تعلیم و تربیت، لزوماً ناظر بر محتوای آموزشی و منبع استخراج اصول و به تبع آن، مولد روش‌های تعلیم و تربیت است. انتخاب اهداف، بدون توجه به مبانی فلسفی نظام تعلیم و تربیت، زنجیره نظام تعلیم و تربیت را در تدوین اهداف،

محتوا، اصول و روش‌ها با حلقه‌های مفقوده فراوان مواجه می‌نماید و این گسست، منجر به برنامه‌ریزی‌های بعضاً بی‌بنیاد و متغیر گردیده و جریان تعلیم و تربیت را از مسیر اصلی معطوف به مقصود، منحرف و یا کند می‌نماید. آنچه از واریاسیون اسناد موجود برمی‌آید، حکایت از این دارد که هنوز نظام تعلیم و تربیت کشور درگیر این گم‌گشتگی است و هنوز فرایند تعلیم و تربیت کشور را فلسفه‌ای معین، لنگرگاه و مأمّن نیست و اهداف و به تبع آن محتوای ترسیم شده برای نظام آموزشی جاری مبتنی بر فلسفه‌ای مصوب، طراحی نشده است. به همین دلیل، اهداف طراحی شده در سند برنامه درسی و یا اهداف ترسیم شده در طرح کلیات تغییر نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی و یا اهداف مصوب در شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۷۹)، هیچ کدام تجلی بارز و کاملی در عینیت محتوای تدوین شده در نظام برنامه درسی کشور به دست نیآورده‌اند، و به تبع این ناسازگاری بین محتوای کتاب‌های درسی و اهداف مصوب آن، گاه مشاهده می‌شود که محتوای برنامه درسی رهسپار دیار است و اهداف ترسیم شده برای برنامه درسی رهسپار دیاری دیگر. بررسی‌ها نشان می‌دهد که، آنچه به عنوان هدف در برنامه درسی در نظر گرفته شده، با آنچه در محتوا عنوان گشته است، همراه و معطوف به مقصدی واحد نیست و برنامه درسی قادر به تبیین فرایند نظام‌مند و ایجاد توالی پیوسته بین هدف‌ها، محتوا و روش‌ها و وسایل و حتی فرصت‌ها نمی‌باشد. به همین دلیل، اصول تدوین محتوا نیز چنان‌که بایسته است، تحقق نمی‌پذیرد. غالباً در بررسی‌های انجام شده مشاهده می‌شود که، فراوانی یک موضوع در اهداف لزوماً تناسبی با فراوانی آن موضوع در محتوا ندارد.

۳۱ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

از سوی دیگر، اصل توالی محتوا در تدوین برنامه رعایت نمی‌شود. تحقیقات نشان می‌دهد که، مسائل تربیتی در تألیف کتاب‌های درسی، با یک دید واحد کارشناسی گنجانده نشده تا فراگیری و آموزش این مطالب، پس از یک یا چند دوره و یا چند سال تحصیلی، منجر به ایجاد رفتارهای معینی در دانش‌آموزان شود. بررسی‌های انجام شده در مورد ارتباط منطقی مطالب کتاب، نشان داده است که محتوی کتاب‌های درسی از ارتباط منطقی، چه در درون متن و چه در مواد آموزشی دروس مختلف، که دانش‌آموزان طی یک سال تحصیلی آن‌ها را فرا می‌گیرند، برخوردار نیست.

بنابراین، لازمه دست یازیدن به پاسخ این سؤال، مبنی بر این‌که چه محتوایی آموزش داده شود تا معطوف و محتوم به مقصود غایی گردد، پی‌جویی یک فلسفه تعلیم و تربیت معین، به عنوان تکیه گاه و خاستگاه نظام تعلیم و تربیت کشور و به تبع آن، پی‌جویی تعریف اساسی از تربیت اسلامی است که بتواند راهنمای ما در تدوین برنامه درسی، متناسب با مبانی و اصول اسلامی گردد تا براساس آن، فعالیت‌ها و اقدامات تربیتی کشور متوجه مقصودی واحد گردند و محتوای برنامه خویش را در یک سلسله طولی در راستای نیل به آن مقصود معین و روشن، تنظیم نمایند و خلاء ناشی از حلقه‌های مفقوده در برنامه درسی به طور عام، و در تنظیم محتوا به طور خاص، برطرف گردد و محتوای برنامه درسی در پایه‌های فرودین، مقوم پایه‌های فرادین گردد. پس از فراهم سازی امکان و فرصت مناسب جهت تمرین و تکرار، مؤلفه‌های طراحی شده در محتوای برنامه، شناخت حاصل از آن محتوا، به عادت رفتاری و

التزام عملی به آن مبدل گردد و نظام تعلیم و تربیت کشور در راستای تربیت انسان صالح به عنوان هدف غایی، با همسو نمودن اهداف و محتوای آموزشی به موفقیت نائل گردد و از برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های بی‌بنیاد در عرصه تعلیم و تربیت کشور فرو کاهد.

عامل دیگر این‌که، اهداف مصوب در طرح کلیات تغییر نظام و سند برنامه درسی و اهداف مصوب در شورای عالی آموزش و پرورش، اشاره جدی به ارزش‌های ملی و ایرانی و هویت‌سازی ایرانی صورت نگرفته است. این بی‌توجهی، در محتوای برنامه درسی نیز تجلی نموده است و اگر در بخشی از یک درس و یا در بخش‌هایی از دروس مختلف، اشاراتی به ارزش‌های ایرانی و ملی شده است، بیشتر جنبه تصادفی و غیرهدفمند داشته و مبتنی بر نظر، سلیقه و جهان بینی مؤلف کتاب بوده است. بررسی تحقیقات انجام شده در خصوص محتوای کتاب‌های درسی نشان می‌دهد که، نگاه هدفمند و نظام‌واری در جهت معرفی و نهادینه سازی ارزش‌های ایرانی و ملی و حتی ارزش‌های اسلامی بر برنامه درسی کشور حاکم نیست. به نظر می‌رسد، اهداف ترسیم شده برای نظام تعلیم و تربیت و متناسب با آن محتوای کتاب‌های درسی در جهت هدف فوق نیازمند بازنگری جدی است تا در عصر جهانی شدن فرهنگ، فرهنگ اسلامی ایرانی قادر باشد با قدرت و نشاط به حیات خویش ادامه دهد و در چالش با فرهنگ‌هایی که امروز تکنولوژی غالب در خدمت آن‌هاست، مغلوب صححه نگردد.

بنابراین، به طور مشخص جهت بهینه‌سازی نظام تربیتی کشور در راستای انتقال و نهادینه‌سازی ارزش‌های اسلامی و ملی، موارد ذیل می‌بایست مدنظر قرار گیرد:

۳۳ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

۱- فلسفه معین و مصوب برای نظام تعلیم و تربیت کشور، که راهت‌ها و پشتوانه فعالیت‌های تربیتی قرار گیرد، تدوین گردد و نظریه تربیتی متناسب، براساس مبانی فلسفه اسلام، جهت هدایت جریان تعلیم و تربیت کشور، توسط متخصصین طراحی گردد و محتوای برنامه درسی، براساس اهداف مستخرج از مبانی فلسفی - جامعه‌شناختی و روان‌شناختی مجدداً بازنویسی گردد.

۲- سیاست‌های واحد تربیتی در تنظیم محتوای برنامه درسی اعمال گردد.

۳- فراوانی موضوعات مطرح در محتوای کتاب‌های درسی، با فراوانی اهداف مصوب برای برنامه درسی همخوانی و تناسب داشته باشد.

۴- در تنظیم محتوای برنامه درسی، هویت ملی و ایرانی توجه بیشتر و جدی مبذول گردد.

۵- ارزش‌های اسلامی و ملی متناسب با اصل مداومت و توالی به صورت هدفمند و

نظام‌دار در پایه‌های مختلف مطرح گردند.

۶- ارزش‌های ارائه شده در کتاب‌های درسی، می‌بایست باورپذیر و واقع‌بینانه باشند تا

قابل‌الگوگیری باشند؛ از طرح موارد غیرواقع‌بینانه در محتوای کتاب‌های درسی پرهیز گردد.

۷- تدوین محتوای کتاب‌های درسی در راستای ارزش‌های اسلامی حتی المقدور و در

بستر طبیعی و فطرت‌گرایانه خود توسعه یابد.

۸- تدوین محتوای کتاب‌های درسی باید به صورت یک فرایند منسجم از ابتدایی تا پایان دوره راهنمایی، که زمان شکل‌گیری شخصیت نوجوان است، سازماندهی شود و دارای هدف زنجیره‌وار و مشخصی باشد و خروجی آن مشخص و مرحله‌بندی آن قابل قبول باشد.

۹- هنر در نهادهای سازی ارزش‌های اسلامی مورد اهتمام قرار گیرد و تأثیر بیان غیرمستقیم معارف دین از طریق هنر و ادبیات کودکان جدی گرفته شود.

۱۰- محتوای برنامه برای مقطع ابتدایی، بیشتر در قالب داستان، بویژه داستان‌های واقعی در اخبار و احادیث و قرآن کریم به گونه‌ای طراحی گردد که برای دانش‌آموزان قابل فهم باشد.

۱۱- کتاب‌های درسی حتی المقدور ساده و مبتنی بر هنر و ادبیات کودکان و با تصاویر جذاب تدوین گردند.

۱۲- محتوای برنامه درسی در ارتباط با ارزش‌های اسلامی و ایرانی باید متناسب با سطح درک و فهم دانش‌آموز طراحی گردد و با تجربیات واقعی و ملموس کودکان و نوجوانان هماهنگی داشته و در دنیای عینی و عملی دانش‌آموزان کاربردی داشته باشد.

۳۵ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

منابع

- احمدی، پویا. (۱۳۷۵). بررسی مفاهیم دینی در کتاب‌های فارسی - دینی و تاریخ و مدنی مقطع ابتدایی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی.
- ادیب، یوسف. (۱۳۷۴). تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم.
- ادیبی سده، ابراهیم. (۱۳۷۴). تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی بر اساس طبقه بندی علوم و همکاران از هدف‌های رفتاری در سطوح حیطه شناختی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم.
- امینی، علی. (۱۳۷۵). بررسی ارزش‌های دینی در کتاب‌های فارسی ابتدایی. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد.
- ایزدی، احمد. (۱۳۷۳). بررسی و تجزیه و تحلیل روان شناختی مفاهیم و تصاویر کتاب فارسی پایه سوم ابتدایی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی.
- جوادی، محمدجعفر. (۱۳۷۶). بررسی نظرات اولیاء دانش‌آموزان، معلمان و دانش‌آموزان دوره ابتدایی درباره کتاب‌های درسی این دوره. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی.
- حسینی نسب، داود. (۱۳۷۷). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی. پایان نامه دکتری. تبریز.
- خادمی، عزت. (۱۳۶۹). بررسی درک مفاهیم دینی توسط کودکان. پایان نامه دانشگاه الزهراء.
- خالق‌خواه، علی. (۱۳۷۹). بررسی میزان انطباق محتوای کتاب‌های فارسی دوم و سوم راهنمایی تحصیلی با اهداف کلی و رفتاری شهرستان اردبیل. پایان نامه فوق لیسانس.
- رضازاده، محمدعلی. (۱۳۶۸). بررسی تناسب مفاهیم کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی با توانایی‌های ذهنی دانش‌آموزان شهرستان فردوس. پایان نامه کارشناسی ارشد.
- زرین پوش، فتنه. (۱۳۶۶). تربیت اخلاقی در دوره دبستان. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس.
- زنگویی، اسدالله. (۱۳۷۰). چگونگی پرورش مسئولیت پذیری نوجوانان با تأکید بر مبنای تربیتی اسلام. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس.
- سجانی نژاد، مهدی. (۱۳۷۹). مسئولیت پذیری اجتماعی در برنامه درسی کنونی دوره ابتدایی ایران و طرحی برای آینده.

۳۶ □ فرسنگ و علم سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۷

- سعید رضوانی، محمود. (۱۳۷۳). بررسی نظرات مؤلفان کتاب دینی دوره متوسطه، دبیران دینی و دانش‌آموزان پایه چهارم دبیرستان شهر مشهد در مورد میزان مطابقت محتوای کتاب دینی چهارم متوسطه. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.
- سیادریکا، وحید. (۱۳۷۳). بررسی تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی دوره راهنمایی از نظر دبیران شهر بابل. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه.
- عباسپور، احمد. (۱۳۷۲). بررسی عوامل مؤثر در تعیین محتوای کتاب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی از دیدگاه معلمان، مؤلفان، کارشناسان. تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد.
- قاسم پور، حسین. (۱۳۷۴). بررسی میزان انطباق ساختار محتوای کتاب فارسی اول راهنمایی با اصول و معیارهای علمی برنامه‌ریزی درسی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.
- قندیلی، سید جواد. (۱۳۷۲). بررسی و تحلیل سوال‌های کتاب‌های دینی دوره آموزش ابتدایی بر اساس طبقه‌بندی هدف‌های پرورشی علوم و همکاران در حیطه‌های سه‌گانه. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.
- فرزندیان، فرح‌الله. (۱۳۶۸). عوامل مؤثر در تعیین محتوا و حجم کتاب‌های درس تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم.
- ملانکه، مرضیه. (۱۳۷۵). بررسی تطبیقی اهداف و محتوای آموزش دینی در مقطع ابتدایی. پایان نامه فوق لیسانس. دانشگاه علامه طباطبائی.
- محمودی، رضا. (۱۳۷۹). «بررسی میزان انطباق محتوای کتاب‌های فارسی دوم و سوم دوره راهنمایی تحصیلی با اهداف کلی و رفتاری آن‌ها از دیدگاه دبیران». فصلنامه علمی - پژوهشی موسسه تحقیقات تربیتی، جلد ۸، ش ۳ و ۴.
- موسی‌پور، نعمت‌الله. (۱۳۷۰). ارزشیابی شیوه ارائه محتوای کتاب‌های فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی مقطع ابتدایی ایران با استفاده از روش ویلیام رویم. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم.
- موسی‌پیری، عطاءالله. (۱۳۷۵). مطالعه میزان انطباق محتوای کتاب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی با اهداف این درس از نظر دبیران دینی پایه سوم راهنمایی شهر تهران در سال تحصیلی ۱۳۷۵. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم.
- نجفی، محمدعلی. (۱۳۶۹). «جایگاه درسی دینی در برنامه‌های آموزش و پرورش». مجله رشد معارف اسلامی. گروه معارف دفتر برنامه‌ریزی درسی.

۳۷ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

- نژادی علوی، هادی. (۱۳۷۴). تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی سال چهارم و پنجم ابتدایی و مقایسه آن با هدف های آموزش و پرورش دوره ابتدایی. پایان نامه دکترا. دانشگاه علامه طباطبائی.
- وزیري کاشانی، ناهید. (۱۳۵۶). ارزشیابی آموزش تعلیمات اجتماعی در سال سوم راهنمایی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.

مقالات:

- آیه‌الله امینی، ابراهیم (۱۳۷۱). نحوه تألیف کتاب‌های دینی دوره ابتدایی. سمپوزیوم جایگاه تربیت. انتشارات تربیت.
- امام‌جمعه، سید محمدرضا. (۱۳۸۰). ارزیابی راهنمایی برنامه درسی دینی دوره ابتدایی. مجموعه مقالات کتاب تربیت اسلامی. کتاب چهارم.
- باهنر، ناصر. (۱۳۷۱). آموزش معارف دینی به کودکان. مجموعه مقالات سمپوزیم جایگاه تربیت در آموزش و پرورش. انتشارات تربیت، تابستان، ۱۳۷۱.
- پژوهشی، اردشیر. (۱۳۷۲). نگاهی به تصاویر کتاب‌های فارسی دوره دبستان. مجله رشد معلم، ۷۲.
- حاجی ده آبادی، محمد علی. (۱۳۸۰). آسیب شناسی روش اسوه پردازی در تربیت دینی. تربیت اسلامی. کتاب ششم.
- خادمی، عزت. (۱۳۷۰). درک کودکان دبستانی از مفاهیم دینی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس.
- خنیفر. (۱۳۸۰). مروری بر اصول پیشگیری از آسیب پذیری تربیت دینی. تربیت اسلامی، کتاب ششم.
- دادستان، پریخ. (۱۳۶۷). «بررسی توان ذهنی و درک مفاهیم دانش‌آموزان دوره ابتدایی به منظور تعیین استانداردهای آموزشی». سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- دفتر پژوهش‌ها و برنامه‌ریزی فرهنگی. (۱۳۶۳). «بررسی محتوای کتاب‌های فارسی دوره ساله ابتدایی در رابطه با ارزش‌های اجتماعی - فرهنگی».
- دفتر پژوهش‌ها و برنامه‌ریزی فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. (۱۳۶۶). «بررسی محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی دوره سه ساله راهنمایی».
- دفتر مشاوره و تحقیق وزارت آموزش و پرورش. (۱۳۷۲). «بررسی برداشت‌های مذهبی دانش‌آموزان مقطع راهنمایی شهر تهران». چکیده تحقیقات تربیتی: بهار.

۳۸ □ فرسنگ و علم سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۷

- دیانی، محمدحسین. (۱۳۶۶). سه فرمول برای تشخیص سطح توانایی. نشریه علوم تربیتی. سال ۱۰.
- رحماندوست، مصطفی. (۱۳۷۱). تحلیلی بر وضعیت تربیت دینی معاصر ایران. انتشارات تربیت.
- زرهانی، سید احمد. (۱۳۷۱). «بررسی جایگاه تربیت در نظام آموزش و پرورش ایران». سمپوزیوم جایگاه تربیت.
- فتاحی، حسین و حجرانی، مهدی. (۱۳۷۲). نگاهی به قصه‌های کتاب فارسی دبستان. رشد معلم. سال ۱۲.
- فرداش، هاشم. (۱۳۷۲). تحلیل کتاب درسی، فصلنامه تعلیم و تربیت، سال نهم.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی. (۱۳۷۸). نتایج نقد و بررسی کتاب‌های فارسی و دینی مقطع ابتدایی از منظر تربیت دینی.
- سعیدی رضوانی، محمود. (۱۳۸۰). تأملی در باب تناسب نظام آموزش و پرورش رسمی با تربیت دینی. تربیت اسلامی، کتاب ششم.
- شحانه، حسن. (۱۳۸۰). نگاهی به برخی از مهم‌ترین معضلات تربیت دینی. تربیت اسلامی. کتاب ششم.
- شکوهی، غلامحسین. (۱۳۶۸). ماهیت مراحل رشد و فلسفه دوره‌های تحصیلی. فصلنامه تعلیم و تربیت، ش ۱۸.
- صفابور. (۱۳۷۴). «بررسی ارزش‌های اسلامی و ملی در کتاب‌های فارسی مقطع اول و دوم ابتدایی». سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- کاکوجویاری، علی اصغر و ظاهری، ویدا. (۱۳۷۲). «حجم مفاهیم ارزشی در تعلیمات دینی مقطع ابتدایی». پژوهشکده تعلیم و تربیت. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کریمی، عبدالعظیم. (۱۳۷۱). «بررسی تحول ظرفیت عملیاتی و رابطه آن با تحول اخلاقی». سمپوزیوم جایگاه تربیت در آموزش و پرورش ابتدایی.
- کریمی، عبدالعظیم. (۱۳۸۰). دین دهی یا دین خواهی. تربیت اسلامی، کتاب ششم، مرکز مطالعات اسلامی.
- کریمی، قاسم. (۱۳۷۱). «بررسی نگرش دانش‌آموزان دوره ابتدایی به درس دینی و قرآن». دفتر تحقیق و مشاوره امور تربیتی وزارت آموزش و پرورش.
- کشوردوست، حسن. (۱۳۸۰). «بررسی میزان آشنایی جوانان و نوجوانان دانش‌آموز با زندگی حضرت علی (ع)». تربیت اسلامی، کتاب چهارم.
- کلاین، فرانسیس. (۱۳۶۷). الگوهای طراحی برنامه درسی. ترجمه محمود مهرمحمدی. فصلنامه تعلیم و تربیت (۱۳۶۹)، ش ۱۵ و ۱۶.

۳۹ □ بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی

- قورچیان، نادرقلی. (۱۳۷۱). نقدی بر جستجوی معیارهایی برای انتخاب محتوا. فصلنامه تعلیم و تربیت. ش ۳۰.
- محسن پور، بهرام. (۱۳۷۳). «تطبیق ارزش‌های دینی در کتاب‌های آموزشی مقطع ابتدایی». فصلنامه تعلیم و تربیت.
- محسنی، نیک چهره. (۱۳۷۰). «ارتباط میان تحولات شناختی، عاطفی و اجتماعی در چهارچوب نظریه‌های شناختی، ساختاری، زمینه‌های برای پژوهش». فصلنامه پژوهش‌های تربیتی، سال اول، ش ۳، موسسه تحقیقات تربیتی.
- منفرد، غلامرضا. (۱۳۷۱). «نظرخواهی از معلمین و دانش‌آموزان کلاس چهارم و پنجم ابتدایی درباره کتاب دینی». مجموعه مقالات سمپوزیم جایگاه تربیت در آموزش و پرورش، انتشارات تربیت.
- نادری، عزت‌الله و سیف نراقی، مریم. (۱۳۷۱). «چگونگی پاسخگویی کودکان ۳ تا ۱۳ ساله تهران به سؤالاتی درباره مفهوم خدا». مجموعه مقالات سمپوزیم جایگاه تربیت در آموزش و پرورش، انتشارات تربیت، تابستان.
- نظیری، عشرت با همکاری دکتر ولی‌الله فرزاد. (۱۳۷۰). «تحلیل محتوای و ارزیابی کتاب فارسی دوم دبستان». گزارش تحقیق مؤسسه تحقیقات تربیتی، دوره جدید، ج ۲، ش ۴-۳.
- همت بنازی، علی. (۱۳۸۰). «بررسی اولویت‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه امام علی (ع)». تربیت اسلامی، کتاب چهارم.
- همت بنازی، علی. (۱۳۸۰). «نگاهی به عوامل آسیب‌شناسی تربیت دینی نوجوانان و جوانان». تربیت اسلامی، کتاب ششم.

اسناد:

- سازمان تدوین و تألیف کتاب‌های درسی. (۱۳۷۲). کتاب راهنمای تعلیمات اجتماعی، جلد ۲.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش. (۱۳۷۲). اهداف کلی موضوعات درسی در دوره راهنمایی تحصیلی. چاپ نشده.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی. (۱۳۷۸). اصول و معیارها در گزینش محتوای کتاب‌های دینی درم راهنمایی. چاپ نشده.
- سلسیلی، نادر و دیگران، تحت نظارت دکتر علی اصغر کاکر جویباری. (۱۳۸۲). سند و منشور اصلاح نظام آموزش و پرورش ایران. پژوهشکده تعلیم و تربیت.

۴۰ □ فرهنگ و علم سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۷

- شورای تغییر نظام آموزش و پرورش. (۱۳۶۷). طرح کلیات نظام آموزش و پرورش، ستاد اجرایی تغییر بنیاد نظام آموزش و پرورش.
- شورای عالی آموزشی و پرورش. (۱۳۷۹). اهداف مصوب برای دوره راهنمایی تحصیلی.
- شورای عالی آموزش و پرورش. (۱۳۷۹). مجموعه مصوبات.

کتاب‌ها:

- پرونده، محمد حسن. (۱۳۷۴). مقدمات برنامه‌ریزی آموزش و درسی. تهران: دفتر پژوهش.
- دروتی جی، سینگر و ترینسی آ. رونس. (۱۳۶۲). مقدمه‌ای بر پیازه: کودک چگونه فکر می‌کند؟، ترجمه مصطفی کریمی. انتشارات آموزشی.
- علاقه بند، علی. (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی آموزش و پرورش. نشر روان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی